

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 09.10.2023

Makale Kabul | Accepted: 22.11.2023

Atıf | Cite as: Serkan Acar, “Kutsal Topraklar’ın Türkler Tarafından Fethinin Rusya’daki Yansımaları: Vasiliy Poznyakov ve Gezi Notları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 97-107.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1373187>

KUTSAL TOPRAKLAR’IN TÜRKLER TARAFINDAN FETHİNİN RUSYA’DAKİ YANSIMALARI: VASILİY POZNYAKOV VE GEZİ NOTLARI

Serkan ACAR*

Öz

İstanbul’un Türkler tarafından fethedilmesi hem Moskova Çarlığı’nı hem de Rus Kilisesi’ni derinden etkiledi. Moskova idaresi IV. İvan döneminde Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirinca Rus İmparatorluğu’nun temelleri atıldı. Aynı asrın başlarında dünya siyasetinde de mühim gelişmeler görüldü. Doğu’da Osmanlılar Filistin ve Mısır’ı ele geçirirken Batı’da önemli reformlar yapıldı. Kurulan yeni dünya düzeninde Moskova Çarlığı ve Rus Kilisesi muasır bir ideolojiye ihtiyaç duydu. Bu bağlamda, Rus yayılcılığının hız kazandığı XVI. yüzyılda Kudüs’e gönderilen Ruslardan biri de Vasiliy Poznyakov isimli tacir ve seyyahı. Bu zat 1558-1560 yılları arasında İstanbul, İskenderiye, Kahire, Sina ve Kudüs’ü ziyaret ederek 1561’de Moskova’ya geri döndü. Günümüze kadar ulaşan gezi notlarını kaleme aldı ve Doğu dünyasındaki Ortodoks kiliselerine mensup ruhanilerle görüşüp fikir teatisinde bulundu. Ayrıca Filistin ve Mısır’ın Türkler tarafından ele geçirilişi hakkındaki tarihi olayları ve hikâyeleri not etti. Kudüs’teki gözlemlerini ayrıntılı biçimde yazarak bunların Ruslarla olan bağlantılarını betimledi. Vasiliy Poznyakov ve eseri Kutsal Topraklar’ın Türkler tarafından fethinin kuzeydeki yansımalarını anlamamız bâbında dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Vasiliy Poznyakov, Kutsal Topraklar, Ruslar, Türkler, Mısır

REFLECTIONS OF THE CONQUEST OF THE HOLY LAND BY THE TURKS IN RUSSIA: VASILİY POZNYAKOV AND HIS TRAVEL ACCOUNT

Abstract

The conquest of Istanbul by the Turks deeply affected both the Muscovy and the Russian Church. The Russian Empire began to be established when the Muscovites captured the Kazan and Astrakhan khanates during the reign of Ivan IV. At the beginning of the same century, important developments were also seen in world politics. While the Ottomans captured Palestine and Egypt in the East, significant reforms were made in the West as well. In the new world order that was established, Muscovy and the Russian Church needed a contemporary ideology. In this context, one of the Russians sent to Jerusalem in the 16th century was the merchant and traveller Vasiliy Poznyakov. As a matter of fact, Russian expansionism gained momentum in this period. He visited Istanbul, Alexandria, Cairo, Sinai, and Jerusalem between 1558 and 1560, returning to Moscow in 1561. Poznyakov wrote his travel notes that have survived to the present day. He met

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, serkan.acar@ege.edu.tr ORCID: 0000-0003-1642-9269.

and exchanged ideas with the clergy belonging to the Orthodox churches in the Eastern world. Also, he took note of historical events and stories about the conquest of Palestine and Egypt by the Turks and wrote down his observations in Jerusalem in detail, describing their connection with the Russians. Poznyakov and his work are remarkable in our understanding of the northern reflections of the conquest of the Holy Land by the Turks.

Keywords: Vasiliy Poznyakov, Holy Land, Russians, Turks, Egypt

İstanbul'un Türkler tarafından fethi hem Rus Ortodoksluğunu hem de Moskova Kilisesi'nin tarihî gelişimini derinden etkiledi. Zira Bizans İmparatorluğu tarih sahnesinden silinince eşitler arasında birinci olan Ekümenik Patrikhane mecburen Osmanlı egemenliğini tanıdı ve Otosefal Ortodoks Kiliseleri XV. ve XVI. yüzyıllarda gerçek anlamda bir bunalım yaşadı. Dönemin Rus kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla fetih, başlangıç aşamasında henüz patriklik seviyesine yükselemeyen Moskova'da ciddi bir Türk münaferetinin körüklenmesine vesile oldu; fakat bir süre sonra uluslararası siyasî dengeleri değiştiren bu büyük hadise, din ve inanç nokta-i nazarından değil de sağlayacağı pratik faydalar açısından ele alındığında, mevcut durumun Rus yayılmacılığına hizmet edeceği hakikati, gerek Moskova devlet ricali gerekse siyasette etkili ve belirleyici roller üstlenen kilise mensupları tarafından görüldü¹.

Filhakika Bizans İmparatorluğu'nun düşüşünü müteakip, henüz fethin üzerinden yarım asır geçmeden, Altın Orda Devleti de tamamen dağıldı, tarihten kesin olarak silindi ve yerini Türk-Tatar hanlıklarına bıraktı. Aynı dönemde, yaptığı idarî ve askerî reformlarla tedricen güçlenen Moskova Knezliği ise Kırım hanlarının tavassutunu terk ederek Osmanlı Devleti ile doğrudan ilişki kurmaya başladı. 1512 yılında Yavuz Sultan Selim'in tahta oturmasıyla birlikte, sadece siyasî bakımdan değil dinî açıdan da küresel etkileri büyük hadiseler vukua geldi. Örneğin, Ortodoksluğun İstanbul'dan sonra en önemli inanç merkezleri olan Antakya, Kudüs ve İskenderiye gibi şehirlerin bir çırpıda Türklerin eline geçmesi bu cümledendir.

Kutsiyet atfedilen ve patriklik seviyesinde bulunan bahse konu üç kadim şehrin Türkler tarafından kısa sürede fethedilmesi, vaktiyle İstanbul'un düşüşünün Ruslar üzerinde yarattığı yıkıcı etkiyle kıyaslandığında nispeten daha az tesirli oldu ve Moskova'da soğukkanlılıkla karşılandı. Çünkü en eski Ortodoks patrikhanelerinin Müslüman Türklere bağımlı hale gelmesi istikbale matuf büyük iddiaları ve hayalleri bulunan Rusları, hassaten kilise mensuplarını inanç bakımından biraz incitse de bu durum son tahlilde hem devletin hem kilisenin işine yarayacak ve uluslararası siyasette konumlarının yükselmesine vesile olacaktı.

Osmanlıların Doğu dünyasında elde ettiği askerî başarıların yankıları sadece Avrupa'da değil Karadeniz'in kuzeyinde de görüldü. Rus yönetimi Kutsal Topraklar'daki mevcut durumu yerinde tespit etmek ve Ortodoks kiliselerinin o günkü vaziyetini öğrenmek için devlet ile kilise namına çalışan tüccarları kullandı. Esasen Sultan II. Bayezid devrinde başlayan Osmanlı-Rus ticarî münasebetleri Yavuz Sultan Selim dönemindeki bazı teşebbüslere rağmen büyük bir gelişim gösteremedi; fakat mevcut ticarî anlaşmalar yeniden onaylandı². Bununla birlikte, Kanunî Sultan Süleyman'ın devr-i

¹ İstanbul'un Türkler tarafından fethinin Rusya'da nasıl algılandığı hususu için bkz. Serkan Acar, "Rus Nokta-i Nazarından İdeal Bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed", *Çağdaş Yabancıların Gözünden Fatih Sultan Mehmed*, Haz. Azmi Özcan, İstanbul 2022, s. 144-163.

² Şinasi Altundağ, "Selim I", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, s. 431.

saltanatında Türk topraklarında faaliyet gösteren Rus tacirler ile seyyahların sayısında artış görüldü ki bunlardan biri de Smolenskli tacir Vasiliy Poznyakov idi.

Bu zat 1558 yılında Çar IV. İvan'ın emriyle Moskova'dan İstanbul'a, oradan da Kudüs ve İskenderiye'ye gönderilen sefaret heyetinde bulunuyordu. Görünürdeki amacı güya Türklerin gadrine uğrayan Tûr-ı Sînâ'daki Azize Yekaterina Manastırı'na maddi yardım, yani "sadaka" (милостыня) götürmekti. Nitekim İskenderiye Patriği İoakim (=Joachim), 1556 yılında gönderdiği bir mektupla Moskova çarı ile metropolitinden resmen yardım istemişti. Rus payitahtından hareketle Smolensk ve Litvanya üzerinden başlayan seyahat, büyük zorluklarla ve ciddi sınamalarla yaklaşık olarak iki buçuk yıl sürdü. Sefirler henüz Litvanya'da iken yanlarında götürdükleri değerli kürklere ve 300 ruble paraya el kondu. İstanbul'a ulaştıklarında ise yol arkadaşları Başdiyakoz Gennadiy vefat etti. Heyet, yolculuğuna kilise mensubu olmayan kimselerle devam etmek zorunda kaldı. Vasiliy Poznyakov ve oğlunun yanı sıra Pskov şehrinden Kozma Saltanov ve Smolenskli Dorofey bunlardan bazılarıydı. Günümüze ulaşan gezi notlarını kimin tuttuğu veya derlediği hususuyla ilgili bazı muğlak noktalar bulunsa da yapılan yolculuğa yüklenen siyasî anlam dikkate alındığında bahse konu seyahatnamenin büyük bir değer taşıdığı açıktır. Ayrıca Hıristiyan Doğu'daki kilise ve manastırlar ziyaret edilirken o döneme ait haberler ve efsaneler de kayıt altına alınmıştır³.

Diğer taraftan, Vasiliy Poznyakov'dan tam yirmi dört yıl sonra, 1582 yılının Mart ayında, Çar IV. İvan bu kez Tverli bir tüccar olan Trifon Korobeynikov'un da dâhil olduğu başka bir elçi kafilesini yine Doğu dünyasındaki Ortodoks manastırlarına yolladı. Rus çarı bu tarihten kısa bir süre önce ateşli bir tartışma sırasında öfkesini kontrol edemeyerek kendi adını taşıyan ve yirmi yedi yaşında olan oğlu İvan'ı bizzat öldürmüştü. Söz konusu heyeti de güya oğlunun ruhunun şad olması için Türk mahkûmu Ortodokslara sadaka dağıtmak üzere gönderdi. Kafile İstanbul, Antakya, Kudüs, İskenderiye, Tûr-ı Sînâ ve Mısır'ın daha başka bölgelerini ziyaret edip 28 Şubat 1584 tarihinde Moskova'ya döndü. Ancak IV. İvan bu tarihten tam bir ay önce ölmüştü. Yaklaşık on yıl kadar sonra, Çar Fyodor İvanoviç zamanında, bu kez yeni çarın kızı Feodosiya'nın doğumu vesilesiyle yine sadaka dağıtmak için bir sefaret heyeti tekrar Kutsal Topraklar'a gönderildi. Çarın zengin hediyelerini taşıyan elçiler 19 Ocak 1593 tarihinde Moskova'dan ayrıldılar; İstanbul, Antakya ve Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra, 1594 yılının ilk baharında büyük bir şeref ve İsa'nın mezarının replikası ile birlikte Rusya'ya geri döndüler. Trifon Korobeynikov 1582-1584 ve 1593-1594 yılları arasında yapılan bu seyahatleri kaleme aldı. Edebî bir tür olarak Rusçada *hojdenie* (хождение) adı verilen ve kutsal mekânlara yapılan hac ziyaretinin güvenilir metinleri haline gelen bahse konu gezi notları üç asırdan fazla bir süre Rusya'nın her yerinde okundu⁴.

Trifon Korobeynikov seyahatnamesinin şimdiye kadar XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında istinsah edilen 204 adet yazma nüshası tespit edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre bunların sayısı 400'ün üzerindedir. Ayrıca 1783 yılından XIX. yüzyılın sonlarına kadar

³ Olga Andreyevna Belobrova, "Hojdenie na Vostok Gostya Vasiliya Poznyakova s Tovarişçi (Podgotovka Teksta, Perevod i Kommentarii)", *Biblioteka Literaturı Drevney Rusi*, Tom 10, Pod Red. D. S. Lihaçev, L. A. Dmitriyev, St. Petersburg 2000, s. 569. Vasiliy Poznyakov için ayrıca bkz. Emine İnanır, *Rusların Gözüyle İstanbul*, İstanbul 2013, s. 100 vd.; İlyas Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler*, İstanbul 2015, s. 95 vd.

⁴ Galina I. Yermolenko, "Early Modern Russian Pilgrims in the Holy Land", *Through the Eyes of the Beholder-The Holy Land, 1517-1713*, Edt. Judy A. Hayden and Nabil I. Matar, Leiden-Boston 2013, s. 53.

49 adet matbu edisyonu da yapılmıştır⁵. Mevcut müstensih nüshaları ile neşirlerinin çokluğu, zikredilen gezi notlarının Rus halkı arasında iyi bilindiğini ve rağbet gördüğünü ispat eder niteliktedir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, Trifon Korobeynikov'un seyahatinden yirmi dört yıl önce gerçekleşmiş olan Vasiliy Poznyakov'un hac yolculuğu metninin 1884 yılında İvan Yegoroviç Zabelin tarafından keşfedilip yayımlanması, birdenbire Trifon Korobeynikov'a ait olduğu zannedilen gezi notlarının özgünlüğünü ve sahilliğini sorguya muhtaç hale getirmiştir⁶.

Galip ihtimalle Vasiliy Poznyakov'a ait kayıtlar, derlendikten bir süre sonra kenara atılmış ve geçen zaman içerisinde unutulmuştu. Mamafih bu sonuncunun telifâtıyla Trifon Korobeynikov'un 1582 ilâ 1584 yılları arasında yaptığı seyahate ilişkin tuttuğu notların neredeyse aynı olduğu XIX. yüzyılın son çeyreğinde anlaşıldı. Yapılan intihal ve iktibas tarihçiler arasında hararetle tartışmalara yol açıyorsa da Trifon Korobeynikov'a ait seyahatnamenin orijinal olmadığı ve Vasiliy Poznyakov'un kayıtları üzerine inşa edildiği kanıtlandı. Bununla birlikte, XVI. yüzyılda hız kazanan Rus yayılmacı ruhunun her iki esere de yansıdığını söylemek mümkündür. Nitekim bahse konu yüzyılın son çeyreğinde Vasiliy Poznyakov'un gezi notları Trifon Korobeynikov tarafından yeniden düzenlenip güncellenirken *Kutsal Topraklar* kavramının ön plana çıkarılması ve Ortodoks inancıyla ilgili yeni yorumlar yapılması Rusya'nın zikredilen dönemde geçirdiği siyasî, dinî ve kültürel dönüşümü anlamamız bâbında değerlidir.

Her iki seyahatnameye Yakın Doğu'nun gelenekleriyle ilgili unsurların yanı sıra XVI. yüzyılın siyasî gerçekleri de sirayet etmiştir. Filvaki, söz konusu yüzyılın ortalarında Rusya dâhili birliğini sağlamış ve 1547 yılında çarlık rejimi ihdas edilmişti. Yayılmacı bir siyaset takip eden Çar IV. İvan'ın, Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirerek güçlü bir monarşi kurması da cabasıydı⁷. Uluslararası dünya düzeninde yeni dengelerin kurulduğu bu çağda Avrupa'da Protestan reformları yapılırken, Şark dünyasında ise Osmanlı fetihlerinin yarattığı etki konuşuluyordu. Hâl böyle iken, Moskova Çarlığı yeni bir devlet ideolojisi, Rus Ortodoks Kilisesi ise yeni bir imaj yaratmak peşindeydi. Rusya daha önce kendini Bizans İmparatorluğu'nun siyasî ve ruhanî varisi ilan etmişti. Onlara göre imparatorluk başkenti Moskova, *Yeni İstanbul* ve *Yeni Kudüs* idi. Rusya'da ortaya atılan bir kehanete göre; Moskova Üçüncü Roma olacaktı. İlk iki Roma düşmüş, üçüncüsü ayakta idi, dördüncüsü ise asla olmayacaktı. Ruslara göre; Roma İmparatorluğu'nun payitahtı ve Katolik dünyasının merkezi olan hakiki Roma dalalet bataklığına düşmüş bir sapkınlık merkezidi. İkinci Roma addedilen İstanbul ise *Allahsız Türkler* tarafından ele geçirilmişti. Böylece gerçek Hıristiyanlığı muhafaza eden Moskova nihaî, yani Üçüncü Roma olmuştu⁸.

⁵ Hem yazma hem de basma nüshalarının künyeleri, özellikleri ve muhafaza edildikleri yerler için bkz. Hrisanf Mefodiyeviç Loparev, "Hojdenie Trifona Korobeynikova 1593-1594 gg.", *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik*, Vıpusk 27, Tom IX/3, St. Petersburg 1889, s. XXXIX-LXXV. Ayrıca ilk seyahati için bkz. İvan Petroviç Saharov, "Puteşestvie Moskovskih Kuptsov Trifona Korobeynikova i Yuriya Grekova po Svyatım Mestam v 1582 Godu", *Skazaniya Russkago Naroda*, Tom Vtoroy, St. Petersburg 1849, s. 135-158.

⁶ İ. Ye. Zabelin, "Poslanie Tsarya İvana Vasilyeviça k Aleksandriyskomu Patriarhu İokimu s Kuptsom Vasilem Poznyakovım i Hojdenie Kuptsa Poznyakova v İerusalim i po İnım Svyatım Mestam 1558 Goda", *Çteniya v İmperatorskom Obşçestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitete*, Kniga Pervaya, Moskova 1884, Giriş s. I-XII, Metin s. 1-32.

⁷ Ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri*, Ankara 2013.

⁸ Galina I. Yermolenko, "Early Modern Russian Pilgrims in the Holy Land", s. 60.

XVI. yüzyıldaki dış siyasetine mütenasip yeni bir doktrin arayan Moskova yönetimi, asırlarca hükmeden ve çevresini şekillendiren Bizans İmparatorluğu'ndaki kilise-devlet ahengini (symphony) yakalamak zorundaydı. Dünyevî ve uhrevî kurumlar arasındaki mutlak uyum ideali, Bizans'ın evrensel monarşi ile bütün kiliseleri temsil eden ekümeniklik iddiası ve Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmeye mütemayil herkese karşı aleniyet ilkesi, Ruslar açısından yeni emperyal ideolojinin aranan temel vasıflarıydı. Nitekim IV. İvan, Rusya'da çarlık tacını takarken Bizans imparatorlarını taklit etti. XVI. yüzyılın ortalarında yapılan kapsamlı reformlar aracılığıyla bu emperyal tasavvur, yalnızca siyasî ve dinî kurumlara değil, aynı zamanda kültürel normlara da nüfuz ederek Moskova dünyasının topyekûn içtimaî dönüşümüne ve yeni bir ulusal bilincin hızla gelişmesine neden oldu. Bu durum, aynı zamanda Rusya'nın dış dünyadaki, özellikle de Doğu âlemindeki rolüne dair yeni bir anlayışın gelişmesine vesile oldu. Bizans İmparatorluğu tarafından asırlar boyunca olgunlaştırılan evrensel monarşi iddiası esasen İstanbul'un düşüşünden hemen sonra Ruslar tarafından tevarüs edilmişti, zira Müslüman tasallutundan azade kalan tek bağımsız Ortodoks devlet artık Moskova Çarlığı idi. Tarihi koşullar bu emperyal iddialarla ortaya çıkan Rusya'yı Ortodoks dünyanın lideri konumuna yükseltti ve Rus çarı Doğu Hıristiyanlarının hâmisî oldu. Tıpkı Bizans İmparatoru Büyük Konstantin gibi Rus çarı da sapkınların ve kâfirlerin karşısında durmalıydı. Bu suretle Moskova hem sapkın Batı'ya hem de Müslüman Doğu'ya karşı Ortodoks inancının koruyucusu oldu. Gerçekten, XV. yüzyıldan itibaren Rusya'da işlenerek geliştirilen Üçüncü Roma Nazariyesi'nin nihaî hedefi Hıristiyan Doğu'nun kurtuluşunu sağlamak ve hatta tüm Doğu Ortodokslarını kâfirlerin elinden kurtarmaktı. Bu devlet ideolojisinin amacı sadece siyasî değil, aynı zamanda büyük ölçüde teolojik ve hatta eskatolojiktir. Çünkü Rusya tarihteki son Hıristiyan imparatorluk olarak kabul edildi ve önceki tüm Hıristiyan krallıklar onun şahsında birleşti. Söz konusu ideoloji, Doğu Ortodoks inancında XV. yüzyıldan beri mevcut olan dünyanın sonunun geldiği düşüncesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bizans İmparatorluğu'na hizmet eden bazı kâhinler dünyanın Gregoryen takvimine göre 7000 yılında yok olacağını öne sürmüşlerdi ki bu tarih miladî 1492 yılına tekabül ediyordu. Fakat zikredilen kehanet gerçekleşmeyince güncellenmiş bir kıyamet inancı zuhur etti. Buna göre; dünya 7000 yılından sonra varoluşun son aşamasına girmişti. Moskovalılar dünyadaki en büyük ve gerçek Hıristiyan imparatorluğunun kendi devletleri olduğuna inanmışlardı. Böyle bir kıyamet anlayışının, Ortodoksluğun nevi şahsına münhasır hakikatine sarsılmaz bir inancı ve diğer dinlere karşı güçlü bir hoşgörüsüzlüğü teşvik etmesi şaşırtıcı değildir⁹.

Bu eskatolojik bakış açısının içerisine biraz da *asabiyye-i kavmiyye* hissiyatı yani modern tabirle milliyetçilik mefhumu katıldı. Prensipite evrenselci olsa da Üçüncü Roma Nazariyesi, Rus dindarlığını ve ulusal duyarlılığını yüceltti. Böylece ulusal ve dinî anlamda belirli bir topluluğa bağlanmaya doğru evrildi. Orta Çağ'da Doğu Avrupa'da milliyetçilik anlayışı, Bizans İmparatorluğu bakiyesi topluluklar arasında ortak bir dinî miras duygusu ve daha geniş bir kültürel topluluğun parçası olma bilinciyle imlenmişti. Bu konuyu derinlemesine inceleyen Dimitri Obolensky'nin görüşleri büyük ölçüde belirleyicidir: "Floransa Konsili'nin bir sonucu olarak Rusların kendilerini Ortodoks inancının muhafızı olarak görmeye ve Ortodoksluğun merkezinin İstanbul'dan Moskova'ya taşındığına inanmaya başladıkları elbette doğrudur. Ancak bu tarihî mit, mazideki öncülleri ne olursa olsun, Bizans payitahtı Türklerin eline geçinceye kadar Moskovalı ideologlar tarafından tutarlı bir teori haline getirilemedi ve zikredilen

⁹ Galina I. Yermolenko, s. 61-62.

nazariyenin müdafileri, Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'nun varlığının sona ermiş olduğu hakikatiyle kendi görüşlerini haklı çıkarmaya çalıştılar”¹⁰. Fakat sonuç olarak XVI. yüzyılda Türk egemenliğinden kurtulan tek bağımsız Ortodoks devletinin Moskova Çarlığı olması Ruslara ünük, emsalsiz ve üstün bir statü sağladı.

Bununla birlikte hem siyasî hem de teolojik bakımdan Moskova'nın İstanbul'daki Ekümenik Patrikhane ve diğer üç büyük Ortodoks patrikhane ile (Antakya, Kudüs, İskenderiye) münasebetlerinde belirgin değişiklikler meydana geldi. Rus idaresinin Ekümenik Patrikhane ile ilişkileri, Moskova'da görev yapan metropolitlerin atamaları üzerindeki Bizans İmparatorluğu'nun sıkı kontrolü nedeniyle XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısında gergin ve düzensizdi. Yavuz Sultan Selim'in fetihlerinden¹¹ sonra Doğu Ortodoks patrikhanelerinin tamamı Moskova'nın maddi yardımlarına muhtaç hale geldiler. Evvelce Bizans İmparatorluğu Ortodoks patrikhanelerini malî yönden desteklemekle yükümlüyken, elan patrikler yardım için Rus çarlarına yalvarmak zorundaydılar. 1589 yılında Moskova Patrikhanesi'nin resmen kurulmasından sonra Antakya, Kudüs ve İskenderiye patrikhanelerinin Rusya'ya düzenledikleri *dilenme seyahatleri* (begging trips)¹² de bu hakikatin doğal bir sonucudur. Zikredilen koşullar altında Yakın Doğu'ya yapılan hac ziyaretleri doğal olarak yeni bir siyasî anlam kazandı. Rus devletinin örtük hedefleri, çarın kendisinin veya sefirlerinin hac ziyaretleriyle güçlendirildi; tıpkı çarın otoritesini bu seyahatlerle muhkem kılma çabası gibi. Hanedan mensupları tarafından payitaht Moskova'nın çevresindeki Ortodoks manastırlarına yapılan ziyaretler, çarlığın siyasî yaşamının dinamik bir unsuruydu. Çar tarafından Kutsal Topraklar'a yaptırılan hac ziyaretlerinde artış görülürken tabiatıyla Doğu'ya giden Rus hacıların sayıları da yükseldi. Buna karşılık, Doğu dünyasının büyük bölümü Osmanlı egemenliğine girdikten ve Protestan reformlarının Avrupa'da yarattığı dalgalanmadan sonra Batı'dan Kutsal Topraklar'a yapılan hac ziyaretlerinde ciddi bir düşüş yaşandı. Çar IV. İvan, sefirlerini Doğu'ya göndererek evrensel otoritesini güçlendirdi. Ayrıca Kutsal Topraklar ile Moskova Çarlığı arasındaki bağlantıya, devamlılığa ve teselsüle vurgu yaptı. Çarın niyetleri ve eylemleri; mesela kendisi ve hanedanı için dua niyaz etmesi, Doğu Ortodoks manastırlarının fizikî bakımı ve yeni kiliseler ile şapellerin inşası için yardım ve bağış göndermesi, yine patrikhanelere malî destek vermesi gibi faaliyetler onu sadece dini bütün Hıristiyanların büyük hükümdarı yapmakla kalmıyor, aynı zamanda

¹⁰ Dimitri Obolensky, “Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 22, 1972, s. 14. Ayrıca Rusya'nın Bizans İmparatorluğu mirasını sahiplenmesi hakkında çok değerli bir etüt için bkz. Dimitri Obolensky, “Russia's Byzantine Heritage”, *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, Londra 1971, s. 87-123.

¹¹ Vasiliy Poznyakov'a ait notlarda bazı tarihler ve şahıslar karıştırılmış veya yanlış yazılmıştır. Örneğin; “И прииде царь Сулиманъ турский ко Египту с войскомъ из Царяграда и взя Египетъ лѣта 7022-го и того царя Гаврила взялъ и велель его обесити в железныхъ воротех по конецъ большего торгу в царскомъ платъи” (Türk Sultanı Süleyman bir orduyla İstanbul'dan Mısır'a gelerek 7022 [1514] yılında Mısır'ı ele geçirdi, Sultan Kansu Gavri'yi esir aldı ve onun sultan kıyafetleriyle büyük pazarın sonundaki demir kapıya asılmasını emretti) kaydındaki kusurlar bu cümledendir. Bilindiği üzere, Mısır'ı 1517 yılında Kanunî Sultan Süleyman değil 1517'de Yavuz Sultan Selim fethetmişti. Metnin orijinali için bkz. Olga Andreyevna Belobrova, “Hojdenie na Vostok Gostya Vasiliya Poznyakova ...”, s. 56.

¹² Farklı amaçlarla yapılan bu seyahatlerden pek çok tarihçi bahsetmektedir: “İstanbul, Antakya ve bazı diğer kilise merkezleri mümessilleri, Moskova'ya Rus hükümdarlarından ‘sadaka’ dilenmeye (yardım istemeye) gelirler, Ruslardan para yardımı görürlerdi”. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 2020, s. 194.

Ortodoksların önderi ve Türklere karşı onların gerçek koruyucusu mevkiine yükseltiyordu¹³.

Kutsal Topraklar'a XVI. yüzyılda Rus idaresi tarafından yaptırılan hac ziyaretleri, gönderilen hacıların seçimini, niteliğini ve vasıflarını da kaçınılmaz olarak etkiledi. Nitekim Vasiliy Poznyakov ve Trifon Korobeynikov, Orta Çağ hacıların özelliklerini taşırlarken müşahedelerini dinî duygularla tasvir ettiler. Ayrıca bir devlet görevini ifa etmek üzere Osmanlı topraklarına gidecek yeni bir gezgin tipini de kendi nefislerinde somutlaştırdılar. Kısacası bir din adamı ya da bir keşişten ziyade tüccar görüntüsüne büründüler. Moskova Çarlığı ve Rus Kilisesi'ni temsil eden elçiler olarak Osmanlı Devleti ile onun hâkim olduğu Kutsal Topraklar'ın siyasî ve ruhanî işlerini derinlemesine incelediler ve kayıt altına aldılar. Filhakika üzerinde durduğumuz bu iki anlatıdan Vasiliy Poznyakov'a ait olan seyahat notları XVI. yüzyıl ortalarında Rus devlet ideolojisini daha canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum sadece Çar IV. İvan'ın reformlarının en parlak döneminde kaleme alındığı için değil, sonraki yüzyıllarda yapılan tashihler ve eklemelerle tahrif edilmediği için de böyledir¹⁴.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Kutsal Topraklar'a gönderilen Rus sefaret heyeti İskenderiye Patriği İoakim ve ona eşlik eden Tûr-ı Sînâ başpiskoposundan oluşan bir delegasyonun 1556 yılında Moskova'ya yaptığı dilenme seyahatleri sonucunda harekete geçirilmişti. Patrik ve adamları güya Türklere tarafından tamamen tahrip edilen Azize Yekaterina Manastırı'nı¹⁵ yeniden inşa etmek için Çar IV. İvan'dan nakdî yardım istediler ve bunu almaya muvaffak oldular. Ancak Osmanlı arşiv belgeleri sözde tahribatla ilgili iddiaların tamamen asılsız olduğunu kanıtlar niteliktedir. Şöyle ki, 1573 yılında adı geçen manastırda yaşayan ruhban taifesine Osmanlılar tarafından bazı imtiyazlar tanınmıştı. Azize Yekaterina Manastırı rahipleri, orijinalliği tartışmalı olsa da henüz hicretin ikinci yılında (624) Hz. Muhammed tarafından kendilerine bir imtiyaz vesikası (ahidnâme-i nebevî ve misak-ı Mustafavî) verildiğini iddia edip bunu yeni hâkimlerine sundular. Osmanlı idaresi ise sahte olma ihtimaline rağmen bu belgeyi geçerli saydı ve yeni bir ahidnâme düzenleyerek evvelce olduğu gibi, içerisinde Müslümanların namaz kılması için bir mescidin dahi bulunduğu bu manastırdan haraç ve öşür alınmamasını buyurdu¹⁶. Hâl böyle iken, mevcut deliller ışığında İskenderiye Patrikhanesi'ne bağlı ruhanilerinin

¹³ Galina I. Yermolenko, Galina I. Yermolenko, s. 63-64.

¹⁴ Galina I. Yermolenko, s. 64.

¹⁵ Sina Yarımadası'nın kalbinde Musa Dağı'nın eteklerinde yer alan Azize Yekaterina Manastırı, Mısır'ın en eski Hıristiyan yapılarından biridir. Bilindiği üzere, Hıristiyanlığın önemli yayılım alanlarından olan bu bölge Roma İmparatorluğu'nun gadrine uğramıştı. Siyasî baskıya maruz kalan Mısır Hıristiyanları zikredilen dönemde münzevî hayata ve manastır ideallerine yöneldiler. Dolayısıyla henüz Azize Yekaterina Manastırı inşa edilmeden önce bile Sina Yarımadası Roma İmparatorluğu'nun yaptırımlarından kaçan dindarların sığındığı bir yer olmuştu. Hıristiyanlık zamanla imparatorluğun resmi dini olduysa da Mısır'daki olaylar hemen durulmadı. Burada yaşayan keşişler VI. yüzyılda Bizans İmparatoru Justinianus'a (527-565) müracaat ederek maruz kaldıkları baskıları anlatıp kendileri için bir manastır inşa edilmesini ricasında bulundular. İstekleri kabul edildi ve muhtemelen 545 yılında söz konusu manastırın inşası tamamlandı. Arap fetihlerinden sonra da varlığını sürdüren bu kadim manastır nihayet Yavuz Sultan Selim devr-i saltanatında Osmanlı idaresine girdi ve eski statüsünü devam ettirdi. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Aziz S. Atiya, "The Monastery of St. Catherine and the Mount Sinai Expedition", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 96, No. 5, 1952, s. 578-586.

¹⁶ Ahidname metni ve konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Fatma Acun, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Din Adamlarına Verilen İmtiyazlar: 16. Yüzyılda Tur-ı Sina Manastırı", *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II., Kısım II, Ankara 2005, s. 1403-1411.

hem maddi kazanç elde etmek hem de Türklere karşı Rusları kıskırtmak gibi gayelerle Moskova'ya elçiler gönderdiklerini ifade etmek mübalağa olmayacaktır.

Vasilij Poznyakov, gezi notlarında Müslüman Türklerin hâkimiyetine giren Doğu Ortodoks kiliselerinin koruyucusunun Rus çarı olduğunu kanıtlama gayretine girmiş ve Patrik İoakim ile ilgili bir mucizeyi kayıt altına almıştır. Hikâye edilen bu keramet Rus kaynaklarında ilk kez 1559 yılında görülmüş ve *Stepennaya Kniga*¹⁷ adlı esere girmiştir Rivayete göre; Patrik İoakim bir Yahudi hekim tarafından Memlûk Sultanı Kansu Gavri (Царь Гаврил) huzurunda kupayla zehir içerek Ortodoks inancının gerçekliğini kanıtlamaya teşvik edilir. Patrik bu zorlu sınama için bir hafta süre isteyerek dua eder ve oruç tutar. Kendisine bağlı çok sayıda Hıristiyan da adaklar adayıp İsa uğruna şehit olmayı göze alırlar. Patrik Türklerin, Arapların, Latinlerin, Kıptîlerin, Mârûnîlerin, Yakûbîlerin ve daha başka toplulukların hazır bulunduğu bir ortamda zehri içer ve mucizevî bir şekilde hayatta kalır; ancak daha sonra sakalları ve dişleri dökülür. Sultan ödül olarak Mısır'da yaşayan tüm Ortodoksların sorumluluğunu Patrik İoakim'e verir ve Ortodoksluğun bu zaferi dağıtılan sadakalarla kutlanır¹⁸.

Vasilij Poznyakov'un anlattığı, Memlûk sultanının huzurunda cereyan eden bu hikâye Trifon Korobeynikov'un notlarına olduğu gibi dâhil edilmiştir. Ancak bu sonuncusu eserini XVI. yüzyılın son çeyreğinin siyasî ikliminde kaleme alındığı için anlatı doğal olarak biraz farklıdır ve bunu nazar-ı dikkate almak gerekir. Bu yıllarda IV. İvan'ın saltanatı sona ermek üzereydi ve mezaliminde bir gevşeme söz konusuydu. Çar, yaptığı reformlarda kimi zaman hayal kırıklıkları yaşamış; ancak Rus Kilisesi ile Doğu Ortodoks kiliseleri arasındaki etkileşim artmıştı. Boris Godunov'un naipliğini üstlendiği Çar Fyodor (1584-1598) dönemine gelindiğinde ise İstanbul Ekümenik Patriği II. Jeremiah 1586 ve 1588-1589 yıllarında olmak üzere iki kez Moskova'yı ziyaret etti ve Doğu kiliseleri adına yardım talebinde bulundu. 1589 yılında patriklik seviyesine yükseltelen Moskova Kilisesi'nin II. Jeremiah'ın nihaî ziyaretinde kendisine verilen malî destek karşılığında gerçekleştiği söylenegelmiştir¹⁹ ki bu iddia büsbütün esassız değildir.

Rusya'da patrikliğin kuruluşunu ve Ortodoks kiliseleri arasındaki hiyerarşiyi kendi nokta-i nazarından yorumlayan, modern Rus dilinin müessisi Aleksandr Puşkin'in kelâm-ı kibarıyla; "Rusya'nın son vakanüvisi, ilk tarihçisi" Nikolay Mihayloviç Karamzin'in konuya ilişkin tahlili dikkat çekicidir: "... Rus ruhbanların itibar ve haklarını tasdik etmek için bir nizamname kaleme aldılar. Bu belgede şöyle deniliyordu: Kadim Roma Apollinaris'in sapkınlığı yüzünden düştü, yeni Roma addedilen Konstantinopolis Allahsız Hâcerî kabileler [Türkler] tarafından ele geçirildi. Üçüncü Roma artık Moskova'dır; ruhu hurafelerle karartılmış Batı Kilisesi'nin sahte papazı yerine ekümenik hiyerarşide en başta Konstantinopolis Patrikliği yer alır, ikinci sırada İskenderiye, üçüncü sırada Moskova ve Bütün Rusya, dördüncü sırada Antakya ve beşinci sırada ise Kudüs patriklikleri gelir..."²⁰.

¹⁷ Sadece Rus tarihi değil Türk tarihi için de fevkalade ehemmiyeti haiz bu kaynak eser hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği...*, s. 20-21.

¹⁸ Olga Andreyevna Belobrova, s. 53 vd. Bu hikâyenin yukarıda zikredilen Rus kaynağındaki varyantı için bkz. *Stepennaya Kniga Tsarskogo Rodosloviya po Drevneyşim Spiskam*, Tom II, Red. N. N. Pokrovskiy-G. D. Lenhoff, Moskova 2008, s. 393.

¹⁹ William van den Bercken, *Holy Russia and Christian Europe: East and West in the Religious Ideology of Russia*, Londra 1999, s. 159.

²⁰ "Чтобы утвердить достоинство и права российского священноначалия, написали уставную грамоту, изъясняя в ней, что ветхий Рим пал от ереси Аполлинариевой; что новый Рим,

Bu sübjektif değerlendirme doğal olarak tenkide açıktır. Mamafih XVI. yüzyılda Ortodoksluğun nihaî önceliği ve Rusya ile Doğu Ortodoksları arasındaki mahrem bağlantı üzerindeki vurgu, temas ettiğimiz gezi notlarına açıkça nüfuz etmiştir. Rusya'nın Ortodoks inancını koruma ve savunmadaki benzersiz rolüne olan inanç, hacı seyyahların hem Ortodoks olmayan Hıristiyanlarla hem de Yahudi ve Müslümanlarla aralarındaki telafisi zor uyuşmazlıkların farkında olmalarında tebarüz eder ve ifadesini yüksek seviyeli dinî hoşgörüsüzlük dilinde bulur. Müslüman Türkler, pek çok Hıristiyan beldesini ele geçirdikleri veya buralara erişimi ciddi şekilde kısıtladıkları için en şiddetli şekilde Hıristiyanlığın düşmanı olarak gösterilmiş ve yukarıda da ifade edildiği gibi *Allahsız* veya *lâin* gibi sıfatlarla anılmıştır. Yahudilere gelince; her iki seyyah da Eski Ahit'teki "yasalara uyan İsrailoğulları" ile Yeni Ahit'teki "kanun tanımaz Yahudileri", yani İsa Mesih'e işkence edenlerle onu iyileştirenleri açıkça tefrik eder. Hem Vasiliy Poznyakov'un hem de Trifon Korobeynikov'un Hıristiyanlara karşı tutumu ise Ortodoks ve Ortodoks olmayan kiliseler arasında keskin ve tarihî bir ayrımın bulunduğu gerçeğini benimsemiş olduklarının bir göstergesidir²¹.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Rusya'da kilise-devlet ilişkilerine nüfuz eden Üçüncü Roma Nazariyesi bir asır sonra yapılan radikal kilise reformuyla birlikte hükmünü yitirdi. Ancak Rusya'nın beynelmilî siyasetteki yeni mevki bazı değişikliklere uğrayarak, üstlendiği yüce roller sebebiyle XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde *Kutsal Rusya* suretinde zuhur etti. Bu kavramın geçirdiği evrimi inceleyen Michael Cherniavsky'nin konuyla ilgili ulaştığı sonuçlar mesnetsiz değildir:

"Kutsal Rusya tabiri ulusal ve popüler bir ideali temsil ediyordu ve XVII. yüzyılın başındaki Kargaşa Devri (Смутное Вре́мя) ile hemen akabinde yeni bir ulusal bilincin ifadesi olarak ortaya çıkmıştı. Kökeninde XV. ve XVI. yüzyıllarda parlatılan Üçüncü Roma Nazariyesi vardı ve dolayısıyla Ortodoks Hıristiyanlığa istinat ediyordu. Bahse konu kavram esasen devlet karşıtı bir çağrışım taşıyor ve halk arasında, geliştirilip korunuyordu. Uzun süre yaşayarak bir sembole dönüştü ve XIX. yüzyılda Rus entelektüelleri tarafından yeniden keşfedildi. 1613 yılında Romanov Hanedanı iktidara gelirken kitleleri nasıl etkilediyse aynı rolü 1812 yılında, Napolyon'un Rusya Seferi sırasında da üstlendi. Kutsal Rusya tabiri aynı zamanda eğitilmiş sınıflar nezdinde bürokratik devletin giderek artan baskısından kaynaklanan iktidar karşıtı tutumun bayraklaşmış ifadesiydi. Bu sıfat sıradan bir şey olarak benimsenirken, Slavyanofiller onu şuurlu bir şekilde tetkik etmeye başladılar. Böylece büyük ölçüde içtimaî ve siyasî bir sembol haline gelen bu kavramın orijinal dinî imaları yeniden keşfedildi. Dinî bir sembol olarak Kutsal Rusya yalnızca içtimaî bir sorunu değil, aynı zamanda özüne yabancılaşmış kimselerin kişisel sorunlarını da çözdü. Zikredilen dinî boyutu, söz konusu tabire eskatolojik bir karakter kazandırdı ve böylece daha yüksek bir hakikate yeni bir açıklama getirebildi"²².

Константинополь, обладаем безбожными племенами агарянскими; что третий Рим есть Москва; что вместо лжепастрия западной церкви, омраченной духом суетности, первый вселенский святитель есть патриарх константинопольский, второй александрийский, третий московский и всея России, четвертый антиохийский, пятый иерусалимский...". Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskova 2008, s. 809.

²¹ Galina I. Yermolenko, s. 69.

²² Michael Cherniavsky, "Holy Russia: A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, Vol. 63, No. 3, Apr. 1958, s. 637.

Sonuç olarak, bu yeni geleneğin altında, dönemin siyasî ihtiyaçlarına bağlı olarak Trifon Korobeynikov'un gezi notlarındaki emperyal motifler zamanla kayboldu. Kutsal Topraklar anlatısı ulusal bir bakış açısıyla yeniden yorumlanıp muazzam cazibesini yüzyıllar boyunca sürdürdü. Eserin daha sonra yapılan her istinsahında yeni eklemeler daha detaylı hale getirildi. Kutsal Topraklar ve Kutsal Rusya mefhumuna uygun düzeltmeler yapıldı, şerhler düşüldü. Böylece yapılan vurgu sadece edebî alanla sınırlı kalmadı, bilakis millî kimlik inşasına hizmet etti. Kutsal Rusya ıstılahının dinî ve ruhanî dayanağı olduğu için Kutsal Topraklar kavramına maziye nispetle daha büyük anlamlar yüklendi. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Vasiliy Poznyakov'un gezi notları ise İvan Yegoroviç Zabelin tarafından 1884 gibi geç bir tarihte keşfedildiği için bu tür tahrifat ve siyasî ihtiyaca yönelik eklemelerden kurtuldu ve özgün haliyle günümüze ulaştı. XVI. yüzyılda Rusya'daki Türk algısını yansıtan bu eserin daha fazla ilgiyi hak ettiği açıktır.

Kaynakça

- Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri*, Ankara 2013.
- _____, "Rus Nokta-i Nazarından İdeal Bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed", *Çağdaş Yabancıların Gözünden Fatih Sultan Mehmed*, Haz. Azmi Özcan, İstanbul 2022, s. 144-163.
- Acun, Fatma, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Din Adamlarına Verilen İmtiyazlar: 16. Yüzyılda Tur-ı Sina Manastırı", *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II., Kısım II, Ankara 2005, s. 1403-1411.
- Altundağ, Şinasi, "Selim I", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, s. 423-434.
- Atiya, Aziz S., "The Monastery of St. Catherine and the Mount Sinai Expedition", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 96, No. 5, 1952, s. 578-586.
- Belobrova, Olga Andreyevna, "Hojdenie na Vostok Gostya Vasiliya Poznyakova s Tovarişçi (Podgotovka Teksta, Perevod i Kommentarii)", *Biblioteka Literaturi Drevney Rusi*, Tom 10, Pod Red. D. S. Lihaçev, L. A. Dmitriyev, St. Petersburg 2000, s. 48-93 ve 569-578.
- Bercken, William van den, *Holy Russia and Christian Europe: East and West in the Religious Ideology of Russia*, Londra 1999.
- Cherniavsky, Michael, "Holy Russia: A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, Vol. 63, No. 3, Apr. 1958, s. 617-637.
- İnanır, Emine, *Rusların Gözüyle İstanbul*, İstanbul 2013.
- Karamzin, Nikolay Mihayloviç, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskova 2008.
- Kemaloğlu, İlyas, *Rusların Gözüyle Türkler*, İstanbul 2015.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 2020.
- Loparev, Hrisanf Mefodiyeviç, "Hojdenie Trifona Korobeynikova 1593-1594 gg.", *Pravoslavnyy Palestinskiy Sbornik*, Vıpusk 27, Tom IX/3, St. Petersburg 1889, s. XXXIX-LXXV.

- Obolensky, Dimitri, “Russia’s Byzantine Heritage”, *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, Londra 1971, s. 87-123.
- _____, “Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 22, 1972, s. 1-16.
- Saharov, İvan Petroviç, “Puteşestvie Moskovskih Kuptsov Trifona Korobeynikova i Yuriya Grekova po Svyatim Mestam v 1582 Godu”, *Skazaniya Russkago Naroda*, Tom Vtoroy, St. Petersburg 1849, s. 135-158.
- Stepennaya Kniga Tsarskogo Rodosloviya po Drevneyşim Spiskam*, Tom II, Red. N. N. Pokrovskiy-G. D. Lenhoff, Moskova 2008.
- Yermolenko, Galina I., “Early Modern Russian Pilgrims in the Holy Land”, *Through the Eyes of the Beholder-The Holy Land, 1517-1713*, Edt. Judy A. Hayden and Nabil I. Matar, Leiden-Boston 2013, s. 53-74.
- Zabelin, İ. Ye., “Poslanie Tsarya İvana Vasilyeviça k Aleksandriyskomu Patriarhu İokimu s Kuptsom Vasilem Poznyakovim i Hojdenie Kuptsa Poznyakova v İerusalim i po İnim Svyatim Mestam 1558 Goda”, *Çteniya v İmperatorskom Obşçestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitete*, Kniga Pervaya, Moskova 1884, Giriş s. I-XII, Metin s. 1-32.